

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανά χείρας μονογραφία είναι αποτέλεσμα της μεταδιδακτορικής έρευνάς μου στη Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Επελέγην για την εκπόνησή της τον Σεπτέμβριο του 2018 και αισθάνομαι την ηθική υποχρέωση να ευχαριστήσω το σύνολο των μελών Δ.Ε.Π. του Τομέα Ιδιωτικού Δικαίου Α', που προέκρινε μεταξύ άλλων και το θέμα της παρούσας μελέτης. Κατά τη διάρκειά της είχα την τύχη όχι μόνο να προσεγγίσω ερευνητικά μια κατά την κρίση μου άκρως ενδιαφέρουσα θεωρητικά και πρακτικά προβληματική, αλλά και να συμμετάσχω ενεργά στη διδασκαλία προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μαθημάτων, γεγονός που αποτέλεσε ιδιαίτερη τιμή και πρόκληση. Η νομολογία και η θεωρία έχουν ενημερωθεί μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2020.

Ολόψυχες ευχαριστίες προσιέκουν στην Καθηγήτρια Δήμητρα Παπαδοπούλου-Κλαμαρή, η οποία επέβλεψε την έρευνα. Το ενδιαφέρον της για τις σπουδές και την όποια εξέλιξή μου δεν γεννήθηκε τα τελευταία έτη, αλλά ανατρέχει στο παρελθόν, όταν ήμουν προπτυχιακός φοιτητής στη Νομική Σχολή Αθηνών. Γ' αυτόν τον λόγο και προπαντός επειδή αντιμετώπισε κάθε πρόβλημα και δυσκολία μου με προθυμία, της χρωστώ ανεξάλειπτη ευγνωμοσύνη.

Ο σπόρος του θέματος των προσυμβατικών συμφωνιών ρίχθηκε προ πολλών ετών, στις αρχές του 2008, στο γραφείο του ακαδημαϊκού μου δασκάλου Καθηγητή Παναγιώτη Παπανικολάου στο αλησμόνητο κτήριο της οδού Ιπποκράτους αρ. 33. Εκεί σε συζήτηση, που είχαμε, για το θέμα της μεταπτυχιακής μου εργασίας, την οποία θα ξεκινούσα στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, ο σήμερα Καθηγητής Δημήτριος Λιάππης είχε την ιδέα να ασχοληθώ ειδικά με κάποια προσυμβατική συμφωνία και δη με την εδώ εξεταζόμενη επιστολή προθέσεων (letter of intent). Η σύλληψη αυτή αρχικά μορφοποιήθηκε σε μια εργασία στη γερμανική γλώσσα έκτασης μόλις πενήντα σελίδων. Καθώς, όμως, το ζήτημα συνέχισε να με απασχολεί, αποφάσισα να μετουσιώσω όλο το συγκεντρωθέν υλικό σε εκτενή μονογραφία. Δώδεκα χρόνια αργότερα ο Καθηγητής Δ. Λιάππης υποδέχεται το πόνημα τούτο στη σειρά, που διευθύνει, «Μονογραφίες Ιδιωτικού Δικαίου» του εκδοτικού οίκου «Π. Ν. Σάκκουλας». Λόγια ευχαριστίας δύσκολα θα αποτυπώσουν την ευγνωμοσύνη μου προς εκείνον για την τιμητική πρότασή του να συμπεριληφθεί το έργο στη σειρά.

Αχάριστος θα ήμουν, ωστόσο, εάν δεν μνημόνευα και ορισμένα πρόσωπα, που συνέβαλαν με κάποιο τρόπο στη μεγάλη προσπάθεια να τιθασευθεί το υλικό και να προκύψει το παρόν έργο. Ο δάσκαλός μου στο Μόναχο, Καθηγητής Stephan Lorenz, μέλος του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Βαυαρίας (Bayerischer Verfassungsgerichtshof), διευθύνει το Ινστιτούτο Διεθνούς και Συγκριτικού Δικαίου (Institut für Internationales Recht – Rechtsvergleichung), που μετρά ήδη έναν αιώνα λειτουργίας από τότε που το ίδρυσε ο εμπληματικός Ernst Rabel. Στους φιλόξενους χώρους του Ινστιτούτου είχα την ευκαιρία να εργασθώ επιστημονικά και να αξιοποιήσω την πλούσια βιβλιοθήκη του με έργα από άλλες έννομες τάξεις όσες φορές η ευλογημένη ώρα με έφερε εκεί τα τελευταία χρόνια.

Πρόλογος

Μια ευχαριστία από την καρδιά μου είναι μεν λίγη, αλλά πάντα ειλικρινής.

Ο υποψήφιος διδάκτορας της Νομικής Σχολής του Ε.Κ.Π.Α. Αναστάσιος Πατεδάκης, δικηγόρος, με ανύστακτη προσπάθεια έλαβε γνώση του περιεχομένου της παρούσας εργασίας, έκανε καίριες παρατηρήσεις και συνέβαλε με ουσιώδεις διορθώσεις. Για την επιμέλεια και την αφοσίωση, την οποία επέδειξε κατά τη δημιουργία του έργου, τον ευχαριστώ ειλικρινώς. Οπωσδήποτε, αβλεψίες και λάθη είναι ανθρωπίνως αδύνατον να αποκλεισθούν, αλλά είναι αυτονόητο ότι βαρύνουν τον συγγραφέα.

Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτήθηκε γενναιόδωρα από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων ερευνητών/ερευνητριών - Β΄ Κύκλος» (MIS-5033021), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (Ι.Κ.Υ.). Ως εκ τούτου, ευχαριστώ θερμά το Πρόγραμμα και το Ι.Κ.Υ. για αυτό.

Ευχαριστίες εκφράζονται, επίσης, στον Πάνο Ν. Σάκκουλα και τους συνεργάτες του, προπαντός στην Κέλλυ Νεζερίτη, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια της Νομικής Σχολής του Ε.Κ.Π.Α., και τη Διαμάντω Χαλβατζόγλου, που αγκάλιασαν το εγχείρημα και κατέβαλαν ιδιαίτερη φροντίδα για την αισθητικά επιμελημένη εμφάνιση του βιβλίου και την άρτια και ταχύτατη έκδοσή του.

Είθισται στους προλόγους των επιστημονικών έργων να γίνονται και οι συναισθηματικά επιβαλλόμενες αφιερώσεις. Τις προηγούμενες μονογραφίες μου αφιέρωσα στους γονείς και τους ακαδημαϊκούς μου δασκάλους. Αυτή έχει σειρά να αφιερωθεί στον τόπο, που με συγκινεί κάθε φορά που τον διασχίζω. Είναι η γενέθλια γη του πατέρα μου, η επαρχία Σελίνου Χανίων, των ανθρώπων του πολέμου και των αγαθών έργων της ειρήνης. Προσέτι δε στη φυσική οικογένειά του, στον παππού μου Αριστείδη Πατεράκη από το Κουστογέρακο, εθνικό αγωνιστή όποτε τον κάλεσε η πατρίδα, και στη γιαγιά μου Παγώνα Καζαλάκη από τους Λάκκους της ορεινής Κυδωνίας ας γίνει το παρόν πόνημα μνημόσυνο μικρό. Άγιο να είναι το χανιώτικο χώμα, που τους σκεπάζει.

Αθήνα, Οκτώβριος 2020

Χρήστος Σ. Χασάπης
Δ.Ν., LL.M. (LMU München), Δικηγόρος

§ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

I. Γενικό κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο

Η ενασχόληση της νομικής θεωρίας με τα memoranda of understanding (μνημόνια 1 κατανόησης), τα letters of intent (επιστολές προθέσεων) και άλλες παρόμοιες προσυμβατικές συμφωνίες ανάγεται στη δεκαετία του 1970. Τότε χρονολογείται και η πρώτη απόπειρα ορισμού της έννοιας του letter of intent όλως ευρέως ως κάθε «προσυμβατικού έγγραφου εργαλείου, που αντανακλά πρώιμες συμφωνίες ή συνεννοήσεις ενός ή περισσότερων μερών για μια μελλοντική σύμβαση» («pre-contractual written instrument that reflects preliminary agreements or understandings of one or more parties to a future contract»)¹. Αυτός ο ευρύτατος και αρκετά σκοτεινός ορισμός καλύπτει πληθώρα εγγράφων, που χρησιμοποιούνται στις συναλλαγές κατά το στάδιο της προετοιμασίας της κύριας και οριστικής σύμβασης. Η άκριτη και άνευ επίγνωσης νομικών συνεπειών χρήση του όρου letter of intent στις συναλλαγές, αλλά και συναφών όρων, όπως memorandum of understanding, heads of agreement κ.ά., επιφέρει μια χαώδη ορολογική αναρχία.

Το πρώτο βήμα για τον εξορθολογισμό της αντιμετώπισης της επιστολής προθέσεων 2 είναι η αναγνώριση ότι οι έννομες συνέπειες εκάστης προσυμβατικής συμφωνίας εξαρτώνται από τον ορθό νομικό χαρακτηρισμό της. Αφενός, ο όρος χρησιμοποιείται αδιακρίτως, για να προσδιορίσει σχεδόν κάθε προσυμβατικό κείμενο. Αφετέρου, ο τίτλος αυτός, αλλά και όλοι οι ανωτέρω, δεν έχει τη δύναμη να παράσχει ακριβή κατεύθυνση για τις έννομες συνέπειες του κάθε εγγράφου. Λόγω της έντονης ανασφάλειας δικαίου, που γεννάται από τη χρήση των προσυμβατικών συμφωνιών, δεν πρέπει να εκπλήσσει το γεγονός ότι το letter of intent έχει αποκληθεί «επιινόηση του κακού» («invention of evil»)².

Το δεύτερο βήμα πρέπει να συνίσταται στην πρόταση ενδεικτών και κατευθύνσεων 3 για την υποβοήθηση του έργου του ερμηνευτή. Οι λειτουργίες του letter of intent, οι συγκριτικού δικαίου αναφορές και η οικονομική ανάλυση των προσυμβατικών συμφωνιών έχουν απασχολήσει ως έναν βαθμό τη μέχρι σήμερα θεωρία³. Ο ευρύς ορισμός, που ανωτέρω παρατέθηκε, οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι κάθε προσυμβατικό έγγραφο θα μπορούσε να υπαχθεί στην έννοια και στη συνέχεια σε κάποιον υφιστάμενο και ρυθμιζόμενο από τον νόμο θεσμό⁴. Οι κατηγορίες, που προτείνονται, είναι η ίδια η κύρια και οριστική σύμβαση, η πρόταση και η αποδοχή της, δηλαδή τα στοιχεία, που τα περισσότερα δικαιοκτικά συστήματα χρησιμοποιούν για την κατάρτιση της σύμβασης (contract formation), η σύμβαση υπό αίρεση και η συμφωνία κυρίων (gentlemen's agree-

1. *Lake/Draetta*, Letters of Intent, σ. 5 επ. Βλ. και την απόφαση *Garner v. Boyd*, 330 F. Supp. 22, 24 (N.D. Tex. 1970): «letter of intent is customarily employed to reduce to writing a preliminary understanding of the parties».

2. Βλ. χαρακτηριστικά *Klein*, Emory L. J. 37 (1988), 139, 143.

3. Π.χ. *Schwartz/Scott*, Yale L.J. 113 (2003), 541 επ.

4. *Furmston/Tolhurst*, Contract Formation, σ. 195 επ.· *Cordero-Moss*, σε: *Schulze* (επιμ.), *New Features in Contract Law*, σ. 139 επ.

§ 1. Εισαγωγικές σκέψεις

ment)⁵. Τα πορίσματα της θεωρίας διευκολύνουν την ερμηνεία των προσυμβατικών συμφωνιών, αλλά δεν έχουν περιορίσει δραστικά τη νομική αβεβαιότητα, που γεννάται από τη χρήση του *letter of intent*⁶.

- 4 Η παρούσα μελέτη θέτει ως στόχο της να προσδώσει μια νέα διάσταση στην κατανόηση του φαινομένου των διαπραγματεύσεων μέσω της κατάρτισης της επιστολής προθέσεων, που απασχολεί τόσο τον θεωρητικό ερμηνευτή του δικαίου όσο και τον πρακτικό εφαρμοστή του, δικαστή ή δικηγόρο. Το κύριο ζήτημα, που ταλανίζει τον κόσμο των συναλλαγών, είναι καταρχάς ποια φύση έχει η επιστολή προθέσεων και κυρίως τι είδους νομική δεσμευτικότητα αναπτύσσει κατά περίπτωση. Σε δεύτερο στάδιο τίθεται το ερώτημα πώς αντιμετωπίζει κάθε έννομη τάξη τις έννομες συνέπειες της επιστολής και δη εάν η αθέτησή της μπορεί να θεμελιώσει ευθύνη κατά τις διαπραγματεύσεις.
- 5 Η έρευνα επικεντρώνεται στη συμβατική οργάνωση του προσυμβατικού σταδίου μέσω του *letter of intent* ή άλλων προσυμβατικών συμφωνιών. Αυτή θα απασχολήσουν περιπτώσεις, στις οποίες τα μέρη επιθυμούν να διατηρήσουν τις διαπραγματεύσεις χωρίς δεσμευτικότητα είτε συμβατική είτε εκ του νόμου. Επίσης, θα δοθεί έμφαση στις περιπτώσεις, στις οποίες τα μέρη ιδρύουν συμβατικά υποχρέωση να διεξαγάγουν τις διαπραγματεύσεις με ορισμένο τρόπο (λ.χ. κατά την καλή πίστη) ή και περαιτέρω προσδιορίζουν τον τρόπο αυτόν. Τέλος, θα εξετασθούν και οι περιπτώσεις, στις οποίες τα μέρη αποσκοπούν να ιδρύσουν συγκεκριμένες υποχρεώσεις για την πορεία των συνομιλιών, ιδίως δε αναφορικά με την αποκλειστικότητα, την εμπιστευτικότητα, την κατανομή των εξόδων κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και μετά την αποτυχία τους, τον περιορισμό της ευθύνης και τους τρόπους επίλυσης των τυχόν ανακυπτουσών διαφορών.
- 6 Παρόλο που η επιστολή προθέσεων αναπτύσσει την πρακτική σημασία της στο πλαίσιο των εμπορικών συναλλαγών και συμβάσεων, δεν μπορεί να παραβλεφθεί ότι τόσο η συμβατική δεσμευτικότητα όσο και η ευθύνη είναι ζητήματα, που συμφύονται με τον πυρήνα του δικαίου του ΑΚ. Αντιθέτως, η διαπραγματεύση μεταξύ μερών, που έχουν δομική συμβατική ανισότητα, όπως καταναλωτές και προμηθευτές ή εργαζόμενοι και εργοδότες, δεν εμπίπτει στην ανά χειράς έρευνα, καθώς ειδικές ρυθμίσεις εφαρμόζονται επ' αυτής.
- 7 Η σύμβαση αποτελεί κεφαλαίωδες στοιχείο του ενοχικού δικαίου ως λόγος θεμελίωσης της ενοχικής σχέσης, αλλά ταυτοχρόνως είναι δυσχερές να προσδιορισθεί σε ορισμένες περιπτώσεις η κατάρτισή της. Η μελέτη χρησιμοποιεί τον όρο «σύμβαση» για να δηλώσει την κύρια και οριστική σύμβαση, ενώ με τον όρο «συμφωνία» νοείται τόσο η προσυμβατική όσο και η συμβατική. Πάντως, πρέπει να χαραχθεί διαχωριστική γραμμή μεταξύ της οριστικής σύμβασης, αφενός, και της προσυμβατικής συμφωνίας στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων, αφετέρου. Η πρώτη αποτελεί τη διαπραγματευθείσα συμφωνία και το τελικό αποτέλεσμα όλου του συναλλακτικού εγχειρήματος. Η δεύτερη συμβαίνει στο προσυμβατικό στάδιο και δρομολογεί την πρώτη. Το προσυμβατικό στάδιο καλύπτει όλες τις σχέσεις, που διαμορφώνονται από την έναρξη των συναλλακτικών επαφών μέχρι το σημείο της κατάρτισης της οριστικής σύμβασης ή της οριστικής αποτυχίας της. Αυτή η περίοδος αντιστοιχεί στο χρονικό διάστημα, στο οποίο τα μέρη υπόκεινται στην προσυμβατική ευθύνη.

5. Βλ. *Rudden*, ERPL 1999, 199 επ.

6. Την αβεβαιότητα περιγράφει ο *Buck*, Conn. Law. 16 (2005-2006), 12 επ.

II. Θέση του προβλήματος, οριοθέτηση και μεθοδολογική προσέγγιση

8 Η χρήση της επιστολής προθέσεων θέτει σε δοκιμασία το παραδοσιακό και οιονεί αρ-
χετυπικό σχήμα της κατάρτισης σύμβασης μέσω πρότασης (offer) και αποδοχής της
(acceptance)⁷. Ωστόσο, δεν μπορεί να αγνοηθεί η συνήθης στις συναλλαγές διαμόρφωση
μέσω διαπραγματεύσεων ενός κοινού κειμένου συμφωνίας, το οποίο συχνά μορφοποιείται
και αποτυπώνεται στην επιστολή προθέσεων και ακολούθως υπογράφεται από τα μέρη.
Και αυτός ο τρόπος συμβατικής κατάρτισης (contract formation) επιβάλλεται υπό δογμα-
τική έποψη να διερευνηθεί, καθώς η επιστημονική συζήτηση μετατοπίζεται από την πρό-
ταση και την αποδοχή προς εναλλακτικούς μηχανισμούς σύναψης της σύμβασης. Ο νομι-
κός χαρακτηρισμός της επιστολής προθέσεων πρέπει να είναι καταρχάς προσανατολισμέ-
νος προς τις νομικές κατηγορίες και έννοιες, που εκάστη έννομη τάξη γνωρίζει (π.χ. δήλωση
βουλήσεως ως πρόταση ή ως αποδοχή ή υπό αίρεση, συμφωνία προαίρεσης, σύμβαση).
Οπωσδήποτε, και η λεπτομερής περιγραφή του παραδοσιακού μηχανισμού κατάρτισης
της σύμβασης έχει αξία, καθώς φωτίζει τη λειτουργία της δήλωσης βουλήσεως.

9 Η εργασία στην ανάπτυξη της υιοθετεί την προοπτική της κατάρτισης της σύμβασης.
Η προσέγγιση αυτή ακολουθεί τη σύλληψη του νόμου τουλάχιστον στην ελληνική έννομη
τάξη ότι οι διαπραγματεύσεις δρομολογούν την κατάρτιση και προετοιμάζουν τη σύμβα-
ση. Ταυτοχρόνως, ωστόσο, η ευθύνη, που ιδρύεται σε περίπτωση αποτυχίας τους, δεν
χαρακτηρίζεται ως συμβατική. Μολαταύτα, για την ευθύνη από την επιστολή προθέσεων
θα εξετασθούν και άλλες νομικές βάσεις πλην της προσυμβατικής (culpa in contrahendo).

II. Θέση του προβλήματος, οριοθέτηση και μεθοδολογική προ- σέγγιση

10 Τα προβλήματα, που θέτει η επιστολή προθέσεων ως προσυμβατική συμφωνία, μπο-
ρούν να κατανοηθούν ευχερέστερα, εάν ο ερευνητής εγκύψει στα επιμέρους επίπεδα νο-
μοθέτησης. Το εθνικό δίκαιο ορισμένου κράτους, αφενός, συντίθεται από τους κανόνες,
που ισχύουν στη συγκεκριμένη δικαιοταξία και δικαιοδοσία. Το υπερεθνικό δίκαιο, αφετέ-
ρου, απαρτίζεται τόσο από τις διεθνείς συνθήκες (διμερείς ή πολυμερείς) μεταξύ των κρα-
τών (όπου πρέπει να προστεθεί και το ενωσιακό δίκαιο στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής
Ένωσης) όσο και από το διεθνές έθιμο. Και στις δύο περιπτώσεις γίνεται λόγος για αυστη-
ρό/δεσμευτικό δίκαιο (hard law). Επιπλέον, ουσιαστικό ρόλο στο πεδίο του διεθνούς δι-
καίου παίζει η χρήση μηχανισμών ήπιου δικαίου (soft law), το οποίο δεν έχει άμεσα δε-
σμευτική ισχύ. Παρόλ' αυτά, και το τελευταίο αναπτύσσει μια ιδιότυπη δεσμευτικότητα
λόγω της αυθεντίας και της καθολικής αναγνώρισής του. Σε αυτό εμπίπτει η αυτορρύθμι-
ση των διεθνών εμπορικών συναλλαγών, που έχει λάβει τη μορφή της συνεχώς εξελισσό-
μενης και αναπτυσσόμενης *lex mercatoria*⁸. Αυτοί οι κανόνες δεν δημιουργούνται με την
πρωτοβουλία των κρατών, αλλά γεννώνται από την ίδια την κοινότητα των συναλλασσο-
μένων. Η επιστολή προθέσεων αντικατοπτρίζει μια τάση, που αναφύεται στο επίπεδο της

7. Βλ. σχετικά *Perales Viscasillas*, σε: *Schulze/Perales Viscasillas* (επιμ.), *The Formation of Contract*, σ. 99 επ. και για το ευρωπαϊκό αστικό δίκαιο *Pfeiffer*, σε: *Schulze/Perales Viscasillas* (επιμ.), *The Formation of Contract*, σ. 135 επ.

8. Βλ. Χ. Παμπούκη, *Η lex mercatoria*, passim.

§ 1. Εισαγωγικές σκέψεις

αυτορρύθμισης, και εκκινεί από τις απόπειρες των ιδιωτών να οριοθετήσουν τη δυναμική σύνθετων διαπραγματεύσεων και να περιστείλουν τους οικονομικούς κινδύνους⁹.

11 Στις περισσότερες έννομες τάξεις το πρόβλημα, που τίθεται, είναι εάν ορισμένο έγγραφο ενσωματώνει και ιδρύει συμβατική δεσμευτικότητα. Απάντηση δίδεται κατά βάση με τα μορφώματα της πρότασης (*offer*) και της αποδοχής (*acceptance*). Καθώς, όμως, σήμερα συμβαίνουν πολύ σύνθετα συναλλακτικά εγχειρήματα, όπως συγχωνεύσεις (*mergers*) και εξαγορές (*acquisitions*) εταιριών, κατασκευές έργων μεγάλης κλίμακας, πώληση τεχνολογίας (*know how*), συμπράξεις (*joint ventures*), τίθεται σε δοκιμασία το παραδοσιακό σχήμα της κατάρτισης της σύμβασης με πρόταση και αποδοχή της¹⁰. Τα εγχειρήματα αυτά μπορεί να περιλαμβάνουν ικανό αριθμό εμπλεκόμενων προσώπων (π.χ. μέλη διοίκησης, μετόχους), ανταλλαγή όγκου πληροφοριών, κατάστροψη ύλης κ.ά. Οι εκκρεμότητες, όμως, πρέπει να διευθετηθούν πριν να καταρτισθεί η κύρια σύμβαση. Τα δυναμικά οφέλη από τέτοιες συμβάσεις είναι πράγματι σημαντικά και αυτές έχουν μακρά επίδραση στην οικονομική πορεία των εμπλεκόμενων μερών. Κατά λογική συνέπεια, μόνο οι λεπτομερείς διαπραγματεύσεις παρέχουν επαρκή δυνατότητα επίλυσης όλων των προβλημάτων και επίτευξης κύριας σύμβασης. Το προσυμβατικό στάδιο, δηλαδή η χρονική περίοδος από την έναρξη των διαπραγματεύσεων μέχρι τη σύναψη της σύμβασης, μπορεί να διαρκέσει από ημέρες έως και έτη. Κατά το διάστημα αυτό μορφοποιείται η οριστική συμφωνία και ανταλλάσσονται πληροφορίες χωρίς, όμως, βούληση των μερών να αναλάβουν δέσμευση. Υπάρχουν, βέβαια, και περιπτώσεις, στις οποίες τα μέρη επιθυμούν να καταστήσουν σαφές ότι αναλαμβάνουν ορισμένες δεσμευτικές υποχρεώσεις, που περιορίζονται στη φάση των διαπραγματεύσεων. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι οι στοχοθεσίες τους συχνά μεταβάλλονται όσο διαρκεί το προσυμβατικό στάδιο. Εντέλει, η ίδια η συμπεριφορά των συναλλασσομένων αξιοποιείται ως διαπραγματευτική τακτική. Σε αντίθεση προς το παραδοσιακό σχήμα της κατάρτισης της σύμβασης με πρόταση και αποδοχή, το οποίο παραμένει στατικό, η προπεριγραφείσα διαδικασία μόνο ως δυναμική μπορεί να χαρακτηριστεί.

12 Τα εθνικά δίκαια θέτουν όρια στον τρόπο διαπραγμάτευσης κατά το προσυμβατικό στάδιο¹¹. Η οριοθέτηση αυτή επιτυγχάνεται μέσω μη συμβατικής (ετερόνομης) ρύθμισης, η οποία διαφέρει ουσιωδώς μεταξύ των εννόμων τάξεων. Στην παράδοση του ηπειρωτικού δικαίου (*civil law*) οι κανόνες αυτοί συνθέτουν γενικά την προσυμβατική ευθύνη (*culpa in contrahendo*, *precontractual liability*, *vorvertragliche Haftung*), ήτοι ένα σύνολο διατάξεων, που επιβάλλει συγκεκριμένα καθήκοντα συμπεριφοράς στα μέρη της διαπραγμάτευσης βάσει είτε του νόμου είτε σύμβασης είτε και των δύο. Εν αντιθέσει, η παράδοση του κοινοδικαίου (*common law*) υιοθετεί μια πολύ συγκρατημένη προσέγγιση αναφορικά με τους περιορισμούς των διαπραγματεύσεων, καθώς αποφεύγει συνειδητά και συστηματικά να αναμειχθεί στην εκδίπλωση της διαπραγματευτικής ελευθερίας των συναλλασσομένων¹². Οι όποιοι περιορισμοί τίθενται όχι από γενικής ισχύος κανόνες, αλλά

9. Βλ. σχετικά *Pannebakker*, *Letter of Intent*, σ. 17 επ.

10. Βλ., όμως, *Kierkegaard*, *Rev. Cent. & E. Eur. L.* 29 (2004), 457, 465 επ., κατά την οποία στο δίκαιο της Εσθονίας προβλέπεται ότι η σύμβαση καταρτίζεται και με την αμοιβαία ανταλλαγή δηλώσεων προθέσεων (*mutual exchange of a declaration of intent*).

11. Βλ. *Giliker*, *Pre-contractual Liability*, σ. 31 επ.· *Melato/Parisi*, σε: *Cartwright/Hesselink* (επιμ.), *Precontractual Liability*, σ. 431 επ.· *Kessler/Fine*, *Harv. L. Rev.* 77 (1963-1964), 401 επ.· *Farnsworth*, *Colum. L. Rev.* 87 (1987), 217 επ.

12. Δικαιοσυγκριτική επισκόπηση του θεσμού της *culpa in contrahendo* στις έννομες τάξεις του

II. Θέση του προβλήματος, οριοθέτηση και μεθοδολογική προσέγγιση

με αποσπασματικές επιλογές και λύσεις, που κείνται εκτός του δικαίου των συμβάσεων¹³. Οι νομολογιακές υφής κανόνες για την προσυμβατική ευθύνη χαρακτηρίζονται ως ασαφείς και σκοτεινοί, ενώ το *letter of intent* έχει την ικανότητα να λειτουργεί ως ένα ασφαλές καταφύγιο, όπου τα μέρη μπορούν να συγκεκριμενοποιήσουν τις υποχρεώσεις τους και να ρυθμίσουν ενδεχόμενη ευθύνη τους. Υπό αυτήν την έποψη, η χρήση της επιστολής προθέσεων συνδέεται στενά με την προβληματική της προσυμβατικής ευθύνης. Ένα, λοιπόν, από τα ζητήματα, τα οποία η παρούσα μελέτη έχει ως σκοπό να αντιμετωπίσει, είναι εάν από το *letter of intent* μπορεί να γεννηθεί ευθύνη, προεχόντως προσυμβατική, αλλά και με άλλες νομικές βάσεις.

Η έντονη διαφοροποίηση των προσεγγίσεων του φαινομένου των διαπραγματεύσεων στις επιμέρους έννομες τάξεις δημιουργεί αδιαμφισβήτητη έντονη αβεβαιότητα στις διεθνείς συναλλαγές. Εξ αυτού του λόγου, αναφέρεται ότι η εμπειρία αμερικανικών εταιριών, που διαπραγματεύονται συμβάσεις σε έννομες τάξεις της ηπειρωτικής Ευρώπης, χαρακτηρίζεται από απόλυτο αιφνιδιασμό, όταν έρχονται αντιμέτωπες με το μόρφωμα του προσυμβατικού ππαισματος¹⁴. Βέβαια, στο σύγχρονο διεθνοποιημένο περιβάλλον οι συναλλασσόμενοι φαίνεται να είναι πιο συνειδητοποιημένοι και ενήμεροι για τη διαφορά μεταξύ των επιμέρους εννόμων τάξεων ως προς τη ρύθμιση του φαινομένου των διαπραγματεύσεων σε σύγκριση με το παρελθόν. Οι επιστολές προθέσεων θεωρούνται ένα ευέλικτο εργαλείο διασαφήνισης και οριοθέτησης των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων των μερών κατά το προσυμβατικό στάδιο εν είδει ιδιωτικοποίησης της ρύθμισής του. Η πρακτική αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως μια αρρύθμιστη εμπορική συνήθεια υπό την έννοια του προτύπου μιας επαναλαμβανόμενης συμπεριφοράς μεταξύ εμπόρων, που ενέχει ως έναν βαθμό κανονιστική-δεοντολογική δύναμη κατά το μέτρο που οι συναλλασσόμενοι δεν την εκλαμβάνουν ως απλή σχέση φιλοφροσύνης.

Αναφορικά με τους ομοιόμορφους και εναρμονισμένους κανόνες δικαίου παρατηρείται, επίσης, ότι το πιο αυστηρό σύστημα ενιαίων κανόνων, η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τις διεθνείς πωλήσεις κινητών πραγμάτων, δεν ρυθμίζει ρητώς το προσυμβατικό στάδιο και αμφισβητείται εάν οι προσυμβατικές διαπραγματεύσεις εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης¹⁵. Τα *Principles of International Commercial Contracts (PICC)* του UNIDROIT¹⁶ και τα *Principles of European Contract Law (PECL)*¹⁷, που καλύπτουν το δίκαιο των συμβάσεων, περιέχουν ειδικές ρυθμίσεις για τις προσυμβατικές επαφές. Το *Draft Common Frame of Reference (DCFR)* επίσης περιέχει κανόνες για το στάδιο

ηπειρωτικού και του αγγλοαμερικανικού δικαίου επιχειρεί η *Colombo*, TFLR 2 (1992-1993), 341 επ., αλλά και ο *Lehmann*, ZEuP 2009, 694 επ.

13. Βλ. *Interfoto Picture Library Limited v. Stiletto Visual Programmes Limited* [1989] QB 433.

14. Βλ. χαρακτηριστικά *Couret/Dondero*, EBLR 2012, 347, 350: «*Given the fact that the notion of pre-contractual liability does not exist in common law, some American companies have been very surprised to see damages claims petitioned against them and their liability involved because the law that had already been chosen – or could be determined through obvious clues – [established] the principle of this liability, which they ignored.*»

15. Βλ. *Fogt*, σε: *DiMatteo* (επιμ.), *International Sales Law*, σ. 182 επ.

16. Βλ. σχετικά *Pannebakker*, *Letter of Intent*, σ. 249 επ., 253 επ., 255 επ., 260 επ., 264 επ., 267 επ., 270 επ., 273 επ.

17. Βλ. *Pannebakker*, *Letter of Intent*, σ. 250 επ., 254 επ., 258 επ., 262 επ., 266 επ., 268, 272, 274 επ.

§ 1. Εισαγωγικές σκέψεις

των διαπραγματεύσεων¹⁸. Παρόλ' αυτά, τα ανωτέρω συστήματα κανόνων δεν δίδουν ευθεία απάντηση στα ερωτήματα και τις προκλήσεις, που θέτει η χρήση των επιστολών προθέσεων.

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας τίθεται το ζήτημα της διάκρισης μεταξύ κύριας και προσυμβατικής συμφωνίας, της οριοθέτησης και της περιγραφής της δεύτερης, δεδομένου ότι αυτή εμφανίζει έναν χαρακτήρα προετοιμασίας της πρώτης, χωρίς να είναι στις περισσότερες περιπτώσεις ορατό εάν και σε ποιο βαθμό αναπτύσσει και η ίδια νομική δεσμευτικότητα.

- 15** Επίσης, ενόψει της εξεταζόμενης προσέγγισης εγείρεται το ερευνητικό ερώτημα του επαρκούς καθορισμού και της διασαφήνισης της ορολογίας, που χρησιμοποιείται στο προκαταρκτικό στάδιο της σύμβασης. Στο αγγλοαμερικανικό δίκαιο κυρίως η πράξη έχει γεννήσει διάφορα μορφώματα, αλλά δεν έχει προσδοθεί σε αυτά ακριβές εννοιολογικό περιεχόμενο. Για αυτόν τον λόγο, θα καταβληθεί προσπάθεια για την αποσαφήνιση της εκτεταμένης ορολογικής σύγχυσης και ποικιλομορφίας.
- 16** Σημασία έχει επίσης το ερευνητικό ζήτημα εάν όλοι οι όροι, που περιέχονται σε μια επιστολή προθέσεων, εμφανίζουν τον ίδιο βαθμό συμβατικής ωριμότητας και δεσμευτικότητας. Υπάρχουν, δηλαδή, όροι, που αφορούν την κατάρτιση της κύριας σύμβασης και δη τις παροχές της, ως προς τις οποίες η δεσμευτικότητα μπορεί να είναι όλως ισχνή. Από την άλλη, όμως, πλευρά, εντοπίζονται και όροι, που παρά τη συμπερίληψή τους σε ένα έγγραφο χωρίς γενική δεσμευτικότητα αναπτύσσουν τέτοια. Τέτοιοι είναι λ.χ. οι όροι αναφορικά με την τήρηση εμπιστευτικότητας και εχεμύθειας κατά τις διαπραγματεύσεις, την απαγόρευση παράλληλης διεξαγωγής διαπραγματεύσεων με τρίτο, την εναλλακτική επίλυση διαφορών, που τυχόν θα γεννηθούν, την επιλογή αρμόδιων δικαστηρίων, την επιλογή εφαρμοστέου δικαίου κ.λπ.
- 17** Επιπρόσθετα, ως ερευνητικό ερώτημα τίθεται η θεμελίωση ευθύνης στο στάδιο των διαπραγματεύσεων, όπου τοποθετούνται λειτουργικά και χρονικά τα προσυμβατικά μορφώματα. Η εφαρμογή της ευθύνης από τις διαπραγματεύσεις δεν είναι αυτονόητη σε όλες τις μελετώμενες έννομες τάξεις, οι οποίες, μάλιστα, σε άλλες περιπτώσεις περιέχουν ρητή πρόβλεψη για την προσυμβατική ευθύνη, ενώ άλλες έχουν διαμορφώσει και διατηρούν νομολογιακή αντιμετώπιση του ζητήματος.
- 18** Πέραν των παρατεθέντων ερωτημάτων πρέπει να τονισθεί ότι στο πλαίσιο οριοθέτησης της έρευνας αυτή δεν θα επεκταθεί σε ζητήματα του δικαίου των ΓΟΣ. Τούτο δεν σημαίνει ότι δεν είναι γενικώς κρίσιμη η φύση του αντισυμβαλλομένου του προμηθευτή-χρήστη τους ως καταναλωτή. Έτσι, καταρχάς και στις σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων (B2B) και στις εμπορικές συμβάσεις μπορεί να εφαρμοσθεί ο έλεγχος των ΓΟΣ κατά τον Ν. 2251/1994. Την παρούσα, όμως, έρευνα ενδιαφέρει το στάδιο των διαπραγματεύσεων και οι όροι, οι οποίοι συνομολογούνται στο πλαίσιό τους. Ούτε η Οδηγία 93/13/ΕΟΚ ούτε ο Ν. 2251/1994 εφαρμόζονται σε όρους, οι οποίοι έχουν αποτελέσει αντικείμενο ατομικής διαπραγμάτευσης μεταξύ των μερών. Θεωρείται ότι ο όρος αποτέλεσε αντικείμενο ατομικής

18. Βλ. *Pannebakker*, Letter of Intent, σ. 251 επ., 255, 259, 263 επ., 266 επ., 269 επ., 276 επ., 279 επ. Την πορεία από τα PECL στο DCFR εκθέτει ο *Pfeiffer*, ZEuP 2008, 679 επ. Την προσυμβατική ευθύνη στο ευρωπαϊκό αστικό δίκαιο βλ. σε *Ranieri*, *Europäisches Obligationenrecht*, σ. 204 επ. Βλ., επίσης, *Wilhelmsson/Twigg-Flesner*, ERCL 2 (2006), 441 επ. και ειδικά για τις προσυμβατικές υποχρεώσεις ενημέρωσης *Schulze*, ERPL 13 (2005), 841 επ.

II. Θέση του προβλήματος, οριοθέτηση και μεθοδολογική προσέγγιση

διαπραγματεύσεως, όταν ο αντισυμβαλλόμενος του προμηθευτή μπόρεσε να επηρεάσει το περιεχόμενό του¹⁹. Συνεπώς, κατά το μέτρο που η επιστολή προθέσεων περιέχει όρους, στους οποίους καταλήγουν τα μέρη των διαπραγματεύσεων κατόπιν συναλλακτικών επαφών, εκφεύγει του πεδίου της προκειμένης έρευνας η εξέταση του δικαίου των ΓΟΣ.

Η μέθοδος διεξαγωγής της έρευνας θα είναι αυτή της δικαιosuγκρισης²⁰. Επιλέγεται η σύγκριση του ελληνικού με το γερμανικό δίκαιο, διότι το τελευταίο ανήκει στην ίδια οικογένεια με το πρώτο και έχει ήδη επεξεργασθεί ως ένα σημείο τις έννοιες και τα προβλήματα, που εδώ τίθενται. Δεν μπορεί, όμως, να αγνοηθεί και το αγγλικό και αμερικανικό δίκαιο, αφού στις έννομες αυτές τάξεις έχουν διαμορφωθεί το πρώτον τα ανωτέρω μορφώματα και αυτές με τον έντονα νομολογιακό τους χαρακτήρα έχουν καταφέρει να αντιμετωπίσουν με αποτελεσματικό τρόπο τα προβλήματα, που συνδέονται με τις προσυμβατικές συμφωνίες. Η δικαιosuγκριση δεν είναι κλάδος του δικαίου, αλλά μια ειδική μέθοδος μελέτης και ερμηνείας του²¹. Για τις δικαιosuγκριτικές εργασίες δεν υπάρχει δεσμευτικός μεθοδολογικός κανόνας. Απαιτείται οπωσδήποτε μια κατά το δυνατόν σαφής θέση και οριοθέτηση του προβλήματος. Η πορεία της έρευνας, που θα ακολουθηθεί, προκύπτει κατά το μάλλον ή ήττον από τις ανάγκες του εκάστοτε θέματος και εξελίσσεται εξατομικευμένα για κάθε εργασία. Ακολουθούν οπωσδήποτε οι παρουσιάσεις των κανόνων και γενικά της αντιμετώπισης του προβλήματος από κάθε έννομη τάξη, που λαμβάνεται υπόψη (Länderberichte). Επί της παρουσίας αυτής οικοδομείται η πραγματική σύγκριση των εννόμων τάξεων. Οι έννομες τάξεις μπορούν να παρουσιασθούν αναφορικά με τα τιθέμενα προβλήματα και να συγκριθούν μεταξύ τους.

Η αποτελεσματική σύγκριση είναι πάντοτε λειτουργικής μορφής. Δεν ασχολείται με την εξωτερική ομοιότητα ή διαφορά διατάξεων και νομικών θεσμών, αλλά με συγκεκριμένη σύγκρουση συμφερόντων, την οποία κάθε έννομη τάξη αναλαμβάνει να επιλύσει. Έτσι, π.χ. η προστασία του ζημιωθέντος στο προσυμβατικό στάδιο μπορεί σε μια έννομη τάξη να γίνεται κατά τις περί αδικοπραξιών διατάξεις, ενώ σε άλλη να είναι οιοσδήποτε δικαιοπρακτική.

Η μελέτη σκοπεί να λάβει υπόψη της και να αξιολογήσει στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τη διαθέσιμη βιβλιογραφία και νομολογία. Με άλλα λόγια, επιδιώκεται να χρησιμοποιηθεί η μέθοδος της βιβλιογραφικής ανασκόπησης με στόχο τον εντοπισμό των σημαντικότερων ζητημάτων, που έχουν απασχολήσει τη νομολογία και την αντιμετώπισή τους από θεωρητική σκοπιά. Στον πυρήνα της μελέτης βρίσκεται ο δικαιοπολιτικός σκοπός των συγκρινόμενων διατάξεων και θεσμών. Η δικαιosuγκριτική επισκόπηση ενός ζητήματος απαιτεί την αξιολόγηση της βιβλιογραφίας και της νομολογίας, καθώς αναμένεται να παρουσιασθεί το περιεχόμενο των κανόνων δικαίου της κάθε υπό μελέτη έννομης τάξης και η ερμηνεία τους από τη νομολογία και τη νομική θεωρία. Ειδικά στον χώρο του αγγλοαμερικανικού δικαίου η θεώρηση των δικαστικών αποφάσεων αποτελεί κομβικό σημείο της μελέτης νομικών ζητημάτων. Έτσι, θα αναζητηθούν νομολογιακές πηγές με σκοπό την κατάδειξη της διαχρονικότητας και διατοπικότητας των αντιμετωπιζόμενων προβλημάτων.

Εν συνόψει, η εργασία αποβλέπει να εισφέρει στον επιστημονικό διάλογο για το προσυμβατικό στάδιο. Το καταλληλότερο εργαλείο για τον σκοπό αυτόν είναι κατά τα ανωτέρω η συγκριτική μέθοδος για τους εξής λόγους: Οι αποκλίνουσες και διαφορετικές

19. Βλ. αντί άλλων Μεντή, Γενικοί Όροι Συναλλαγών, αρ. 3.5 επ.

20. Βλ. Zweigert/Kötz, Einführung in die Rechtsvergleichung, §5 1-3: Δωρή, ΝοΒ 1983, 77 επ.

21. Βλ. αντί πολλών Τσικρικά, ΕλλΔνη 1993, 1260 επ.

§ 1. Εισαγωγικές σκέψεις

προσεγγίσεις του φαινομένου των διαπραγματεύσεων σε επιμέρους έννομες τάξεις επιβάλλουν μελέτη των κανόνων αυτών και σύγκρισή τους. Η συγκριτική μέθοδος εκκινεί από τη θέση, τη μορφοποίηση ενός προβλήματος συνήθως κοινωνικοοικονομικής φύσης²². Ακολούθως, επιχειρείται η κατόπτευση των λύσεων, που επιλέγουν συγκεκριμένες δικαιοδοσίες. Τονίζονται δε και αναλύονται οι επιμέρους ομοιότητες και διαφορές. Η σύγκρισή τους επιτρέπει συμπεράσματα για το ζήτημα, που αρχικώς τέθηκε. Η παρούσα μελέτη ακολουθεί ακριβώς αυτήν την οδό, όπως αμέσως θα αναλυθεί.

23 Το πρώτο βήμα θα συντίθεται από τον προσδιορισμό του περιεχομένου της επιστολής προθέσεων. Αυτός ο σχηματισμός του ερευνητέου αντικειμένου θα βασίζεται στην υφιστάμενη γνώση και επεξεργασία του μορφώματος από τη νομική θεωρία. Ταυτοχρόνως, επιτελεί βοηθητικό ρόλο η μελέτη και της συναλλακτικής πρακτικής. Στο πλαίσιο τούτο η έρευνα δεν μπορεί να περιορισθεί μόνο στην επιστολή προθέσεων, αλλά πρέπει να επεκταθεί στο σύνολο του φαινομένου των διαπραγματεύσεων και προπαντός στη διαδικασία τους. Κατά δεύτερον, το περιεχόμενο της επιστολής προθέσεων περιλαμβάνει και τις υποχρεώσεις, που ενδεχομένως προβλέπουν τα μέρη. Ερμηνευτική συνδρομή παρέχει στο σημείο αυτό η επισκόπηση της νομολογίας και δη στον αγγλοαμερικανικό κόσμο (case law), όπου αυτή είναι πηγή δικαίου. Η νομολογία μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτυπώνει μια υφιστάμενη ή γεννώμενη αρχή του δικαίου. Επιπλέον, ενημερώνει τον ερμηνευτή του δικαίου για τη διατύπωση επιστολών προθέσεων ή άλλων προσυμβατικών συμφωνιών, που κατέληξαν σε δικαστική κρίση.

24 Στο δεύτερο στάδιο της ανάλυσης η έρευνα αναμένεται να επικεντρωθεί στην προσέγγιση της επιστολής προθέσεων από τέσσερις έννομες τάξεις, ήτοι την αγγλική, την αμερικανική, τη γερμανική και την ελληνική. Αντιθέτως, διεθνή κείμενα του χώρου του ιδιωτικού δικαίου (CISG, UNIDROIT PICC, PECL, DCFR) δεν θα μελετηθούν ενδελεχώς παρά μόνο θα γίνουν σε αυτά επιμέρους ειδικές αναφορές. Σκέψεις γεννά οπωσδήποτε η εκλεκτική και περιορισμένη επιλογή των ως άνω εννόμων τάξεων, που επιβάλλει κάποια εξήγηση. Η επιλογή αυτή αποβλέπει προεχόντως να αντικατοπτρίσει την ποικιλομορφία των νομικών καθεστώτων αναφορικά με τις διαπραγματεύσεις και την προσυμβατική ευθύνη. Υπό την έποψη αυτή η αγγλική έννομη τάξη αξίζει προσοχή, διότι η παράδοση του common law δέχεται ότι μόνο προσυμβατικό έγγραφο μπορεί να ιδρύσει περιορισμένες υποχρεώσεις και οπωσδήποτε όχι ο νόμος. Το αγγλικό δίκαιο είναι, επίσης, σημαντικό και ως το πλέον συχνά επιλεγόμενο να εφαρμοσθεί στις διεθνείς συναλλαγές. Στο σύστημα αυτής της οιονεί άθικτης και ιερής διαπραγματευτικής ελευθερίας αντιπαράσσεται το αντίθετο άκρο της προσυμβατικής ευθύνης, όπως τη γνωρίζει η γερμανική και η ακολουθούσα ελληνική έννομη τάξη. Οι δύο τελευταίες αποτελούν παραδείγματα της παράδοσης του κωδικοποιημένου ηπειρωτικού αστικού δικαίου (civil law). Η σύγκριση περιλαμβάνει και το αμερικανικό δίκαιο. Τούτο σχετίζεται με τη θεματική, διότι οι Η.Π.Α. έχουν ύψιστη επίδραση στο διεθνές εμπόριο και την οικονομία. Προσθέτει δε μια υπερατλαντική προοπτική στα εδώ εξεταζόμενα θέματα. Επίσης, οι Η.Π.Α. έχουν ένα όλως ενδιαφέρον νομικό σύστημα με άφθονης νομολογιακής προέλευσης κανόνες, στους οποίους προστίθενται και οι νομοθετικές προέλευσης ρυθμίσεις. Κυρίως, όμως, ο θεσμός των διαπραγματεύσεων και των

22. Για τη συμβολή της δικαιοσύγκρισης στην εναρμόνιση του ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων βλ. *Berger*, ICLQ 2001, 877 επ., ενώ για τις προοπτικές εναρμόνισης του δικαίου των συμβάσεων σε παγκόσμιο επίπεδο βλ. *Xavier*, Const. L.J. 2004, 3 επ.